

ARTIKELN

MENS EN WERELDORDE

DOOR

J. M. ROMBOUTS.

Om het bij uitstek menselijke na te speuren dient men rekening te houden met

de plaats van de mens in het geheel der wereld

de plaats van de mens in de rij der levende organismen.

Men kan de mens slechts trachten te begrijpen in zijn verhoudingen tot al het andere: hij is noch een geïsoleerd verschijnsel, noch het begin of het einde, maar slechts een schakel in een ganse keten.

§ 1) De voorstelling van een enkelvoudige wereldstof, waaruit in eeuwige wisselwerking alles ontstond en waartoe alles was terug te brengen, is reeds te vinden bij de ioniese denkers van de 7e eeuw voor Christus.

De voorstelling van een ordenend principe, waardoor een zekere regelmaat en wetmatigheid in de verhoudingen van al het bestaande werd bepaald, is reeds te vinden bij Pythagoras en zijn school. Deze wereldorde achtte men niet alleen op de macro-cosmos, maar ook op de micro-cosmos van toepassing.

Ook het begrip der elementen dateert uit de grijze oudheid, waarbij men deze niet alleen beschouwde als het substraat van alle verschijningen, maar zich ook een bepaalde wetmatigheid daarmee verbonden dacht. Men stelde zich deze niet in iets anders splitsbare elementen voor, als te zijn opgebouwd uit allerkleinste deeltjes, atomen, waarin men zich een wervelbeweging voorstelde overeenkomstig die, welke men bij de grote cosmiese bewegingen waarnam. Deze elementen dacht men zich gescheiden door lege ruimten.

De menging en ontmenging der elementen schreef Empedocles toe aan tegengesteld werkzame krachten, die hij als liefde en haat aanduidde.

Aristoteles voerde het begrip in van de entelechie, van een reeds in de kiem aanwezig innerlijk vormgevend principe dat de bewegingen en veranderingen van de stof leidde overeenkomstig natuurlijke doeleinden. Volgens hem drukt het immanente natuurlijke doel, begrepen in de dingen zelf, hun wezen het volkomenste uit. Hij komt nu tot een

trapsgewijze ordening der doeleinden, waardoor men van de algemeenste kan afdalen tot de afzonderlijke, individuele doeleinden toe, waarnaast men zich dan nog trapsgewijs alle overgangen kan denken van het onvolmaaktere tot het volmaaktere toe. De gedachte der ontwikkeling beheerst dit gehele systeem. Bij de organiese ontwikkeling neemt hij hogere op een doel gerichte psychiese krachten aan, waardoor de ontwikkeling uitstijgt boven die van de levenloze natuur.

In later eeuwen streefde de alchemie ernaar om elementen toch te ontleden en een element (m. n. goud) op te bouwen uit andere elementen.

§ 2) In de loop der eeuwen zijn behalve de hierboven genoemde nog eindeloos vele opvattingen verdedigd en weer verworpen, om later, misschien in een enigszins gewijzigd kleed, weer op te duiken. Iedere voorbarigheid of eenzijdigheid werd in de volgende periode gewraakt of wreekte zichzelf. Maar toch vertoont de ontwikkeling van het menselijke inzicht geen tot het beginpunt eeuwig weerkerende cirkelgang maar veeleer een spiraal, waardoor oude opvattingen op een hoger niveau (of misschien ook wel op een lager) gezuiverd en rekening houdend met toenemende feitenkennis telkens weerkeerden.

De moderne ontwikkeling der wetenschappen heeft vele grondprincipes in ere hersteld, die in de tussentijd misschien bespot en verworpen waren.

De atomen, die men zich vroeger wel dacht als allerkleinste compacte korreltjes, zijn volgens de moderne atoomtheorieën complete zonnestelsels, waarbij — verschillend voor elk element — zowel het aantal der om een kern (proton) wentelende electronen, als de vormen en afmetingen der banen kunnen wisselen. De verschillen en de eigenschappen der afzonderlijke elementen brengt men hierop terug, terwijl men zich alle atomen opgebouwd denkt uit een positief geladen waterstofkern als proton, en een of meer negatief geladen electronen, die gelijk planeten om de zon bewegen. Voor alle denkbare stoffen is men dus teruggekeerd tot de opvatting dat ze zijn opgebouwd louter uit protonen en electronen.

Alle veranderingen van beweging stelt men zich hierbij voor als te zijn veroorzaakt door aantrekkende of afstotende electro-magnetische werkingen.

In een cubieke millimeter van een gas zijn zoveel atomen, dat de hele bevolking van Nederland, dag en nacht voorttellende met een snelheid van 100 in de minuut, er zeventig jaren voor nodig zou hebben. Daarbij dient dan nog opgemerkt te worden dat van een bepaald volume gas slechts het een-vijfduizendste gedeelte met stof is gevuld. Wanneer men proton en electron voorstelt ter grootte van knikkers, dan moet men ze op een afstand van een K.M. van elkaar denken, om een denkbeeld te krijgen van de ijle binnen het atoom. Welke ongelooflijke hoeveelheid energie opgehoopt is binnen zo'n ij-

stelsel blijkt b.v. bij de radiumemanatie, waarvan 1 c.c.M. 45000 calorieën per uur, 1 Gram 25000 P.K. per uur levert volgens de berekeningen, en dit gedurende meerdere dagen, zij het ook in afnemende mate. De voorstelling van een compacte stof die de ruimte zou vullen valt hierbij dus geheel in het niet tegenover de opvatting van het atoom als een krachtstelsel: volgens de nieuwste atoomtheorieën zijn atomen niets anders dan verzamelingen van positieve en negatieve electriciteit.

Ook de transmutatie, het overgaan van het ene element in het andere, is door de studie der radioactiviteit tot een erkend feit geworden.

Dezelfde elementen, die men op aarde kende, heeft men ook op de hemellichamen teruggevonden, het helium zelfs eerder op de zon dan op de aarde.

De maan wentelt om de aarde; het stelsel aarde-maan wentelt om de zon; om diezelfde zon wentelen nog andere planeten, die gedeeltelijk eigen manen hebben (of ringen gelijk Saturnus). Dit gehele zonnestelsel beweegt zich binnen het melkweg-stelsel met een snelheid van 20 K.M. per seconde. In de naaste omgeving van ons zonnestelsel, op niet grotere afstand dan een lichteeuw, bevinden zich 5500 sterren, dwz. dat hun licht, dat we nu zien, niet meer dan 100 jaren geleden afgezonden werd. Ons zonnestelsel maakt volgens Kapteyn deel uit van het melkwegstelsel, dat opgevat moet worden als een ronde schijf, welke in haar kleinste doorsnede 5200, in haar grootste afmeting 28000 lichtjaren meet. Verder zijn 36 bolvormige sterrenhoopen binnen 60000 lichtjaren bekend en 26 tussen 60000 en 100000 lichtjaren afstand, terwijl het lijkt alsof al deze sterrenhopen middellijnen bezitten van ongeveer 140 lichtjaren. Voor de spiraalnevels, waarvan er vele duizenden bekend zijn, rekent men met afstanden van 200.000 lichtjaren en meer. Zij zouden zelve afzonderlijke melkwegstelsels kunnen zijn.

§ 3) Welke organisatievormen kan men nu onderscheiden?

Het atoom kan men in zijn wezen zeker niet weergeven door eenvoudige optelling van de samenstellende delen. Niettegenstaande de veelheid der onderdelen hebben we hier te maken met een nieuwe eenheid, zij het ook een veel-eenheid, die een min of meer gesloten geheel vormt, waarvan de onderdelen niet geheel onafhankelijk en vrij zijn om uitsluitend volgens eigen aard te bewegen. We moeten hier spreken van een stelsel, waarin de onderdelen volgens vaste wetten tot elkaar in verband staan.

Geheel anders is het bij een mengsel: daar bestaat geen enkel innerlijk verband, terwijl elk deeltje onafhankelijk volgens eigen aard kan bewegen, reageren of afzonderlijk op kan treden.

In de levende natuur zien we daarentegen nog hogere organisatievormen dan in het woord stelsel ligt opgesloten. In het aller-

laagste eencellige wezen zien we een geslotenheid en een exquisiet eigen karakter van de veeleenheid, als in geen enkel stelsel. In de kiem ligt innerlijk reeds het gehele eigen wezen, de eigen ontwikkeling en het eigen karakter opgesloten: de oorzaken voor deze in vorm, opeenvolging, reactiewijze tegen uitwendige invloeden enz. reeds bij voorbaat bepaalde ontplooiing van innerlijke krachten liggen reeds in de kiem (innerlijke causaliteit); uitwendige invloeden kunnen nooit de ene plant in een andere, het ene dier in het andere dier doen overgaan. Wat van buiten wordt aangevoerd, wordt of opgenomen (waarna het zijn eigen karakter verliest en geheel deel uit gaat maken van het organisme), of het wordt verwijderd; maar steeds doet zich daarbij een exquisiet autonome, actieve selectiviteit gelden van het organisme. Het organisme ontwikkelt zich en reageert ingevolge zijn eigen aard; alle verrichtingen zijn gericht op innerlijk gegeven doeleinden: het heeft een eigen innerlijk bepaalde finaliteit. In iedere bevruchte eicel ligt de gehele lijn van ontwikkeling opgesloten. Wel is voor iedere ontwikkeling een buitenwereld nodig, maar van alle voedsel wordt slechts dat opgenomen wat omgezet kan worden in eigen bouwstenen voor de verdere ontwikkeling, terwijl al het andere of wel wordt uitgescheiden of wel de verdere ontwikkeling schaadt. Maar nooit kan daardoor de ene soort overgaan in een andere (Wel hebben experimenten aangetoond dat binnen de soort bij bepaalde dieren het voedsel de verdere ontwikkeling kan bepalen, b.v. bij de onderverdelingen binnen een bijenzwerm. Hierbij dient er echter op gewezen te worden dat de dierenstaat daarbij veeleer als natuurlijke veeleenheid, als organisme erkend moet worden, dan wel elk lid ervan.)

Het organisme vormt geen star onveranderlijk geheel, maar handhaaft toch in al zijn vormveranderingen zijn eigen innerlijke wezen.

Stern heeft in zijn leer van het critiese personalisme het begrip van de persoon zeer ruim opgevat, waardoor men vrijwel „persoon” en „organisme” als identiek kan beschouwen.

In het kort kunnen de verhoudingen tussen de afzonderlijke organisatievormen worden gekenmerkt als volgt:

Mengsel: veelheid zonder eenheid, zonder afgeslotenheid, zonder innerlijk evenwicht, zonder eigen causaliteit, finaliteit of selectiviteit als geheel.

Stelsel: veel-eenheid, afgesloten en evenwichtig (passief, dwz. zolang de uitwendige omstandigheden gelijk blijven), zonder eigen causaliteit en finaliteit, met zeer beperkte selectiviteit.

Persoon: organiese veel-eenheid, zich actief handhavend als afgesloten, evenwichtig en zichzelf regulerend geheel, met eigen causaliteit, finaliteit en selectiviteit.

Op velerlei wijzen kunnen deze organisatievormen elkaar raken of gemeenschappelijk voorkomen. Stelsels kunnen zeer stabiel zijn (b.v. de gewone elementen) maar ook zeer labiel (b.v. de snel trans-

muterende vormen van radioactieve elementen); in de scheikunde kent men zeer stabiele, maar ook zeer labiele verbindingen, evenals men in de fysica en mechanica stabiele en labiele evenwichten aan kan treffen, naast eindeloze variaties van mengsels. In de sterrenkunde kent men zeer stabiele, haast onveranderlijke stelsels naast zeer labiele, reeds door geringe innerlijke of uiterlijke oorzaken uiteenvallende en dus telkens zich wijzigende stelsels.

Men is nu geneigd achter iedere stabiele organisatievorm aan te nemen een regulerend, organiserend, wetten stellend principe; daartegenover neemt men bij labiele organisatievormen en nog meer bij het ongeorganiseerde mengsel aan een regellose en wetteloze willekeur, dwz. een ongebonden en vrije bewegelijkheid of reagibiliteit van elk der afzonderlijke grootheden. Deze tegenstelling vindt men vaak, anthropomorphiserend, uitgedrukt enerzijds door te spreken van een wetgever, machthebber of denker, door wiens bewustzijn, ziel of wil de organiese samenhang werd geschapen, anderzijds door hier tegenover te stellen het afzonderlijke, zich afzonderende, scheiding teweegbrengende individu, dat ingevolge zijn lagere natuur of door eigen vrije wil eigen-zinnig en eigen-wijs, onafhankelijk eigen wegen inslaat. Enerzijds organisatie, centralisatie, hiërarchiese samenhang, eenheid; anderzijds individualisme, decentralisatie, ontbreken van samenhang, veelheid.

§ 4) De „persoon” is dus een hoog georganiseerde veel-eenheid.

In de rij der personen of natuurlijke organismen kan men tal van evolutietrappen van organisatie waarnemen. (Het vraagstuk van de genealogie der soorten met alle vragen betreffende evolutieel, sprongvariaties, retardatie enz. dient men hiervan wel gescheiden te houden). Maar voor alle geldt, dat men een principieel onderscheid moet maken tussen de organen, de werktuigen, de bouwstenen enerzijds, en de doeleinden, de tendenzen, de functies waartoe deze gebruikt worden anderzijds. De eerste leveren de dode stof, de tweede de levende kracht.

Tussen beide bestaan de meest innige wederkerige verhoudingen: binnen de persoon kunnen we ons geen functie denken zonder orgaan, terwijl omgekeerd de functie het orgaan tot ontwikkeling brengt. Voor elke verwezenlijking van tendenzen, strevingen, intenties is de persoon aangewezen op zijn werktuigen, zijn organen.

Welke natuurlijke vitale tendenzen kunnen wij nu in de gehele levende natuur onderscheiden?

Het kenmerkende van een tendens is zijn gericht zijn op zeker eindpunt: dit noemen we het doel, hetgeen uit den aard reeds gegeven is in het wezen van de tendens. Ter vermindering van een vaak voorkomend misverstand zij er met nadruk op gewezen dat het bewuste kennen of weten van het doel er al of niet later bij kan komen, maar allerminst behoort tot het wezen van de tendens.

Overeenkomstig de tweeledige positie van iedere persoon, nl. als individu en als lid van de soort, dienen we allereerst een onderscheid te maken in individuele en supra-individuele doeleinden. Daarnaast kan men een verdeling maken naarmate ze uitsluitend zijn gericht op handhaving van het bestaande (dus in wezen conservatief zijn) of wel dat ze gericht zijn op de ontwikkeling van iets nieuws (en dus productief mogen heten). We komen nu tot de volgende hoofddeling der tendenzen:

	conservatief	productief
zuiver individuele doeleinden	zelfbehoud	zelfontwikkeling
supra-individuele doeleinden	behoud van de groep	voortplanting

In de werkelijkheid vinden we uit den aard der zaak een steeds verder voortschrijdende verdeling in ondergeschikte, bovengeschikte en nevensgeschikte tendenzen, wederom te rangschikken in hiërarchiese verhoudingen naar gelang van de minder of meer omvattende doeleinden.

Maar ook in de organen en werktuigen is een regelmatige opklimming waar te nemen van de ongedifferentieerde eencellige tot de meest gecompliceerde organismen, waarbij weefsels worden gevormd uit cellen, organen uit weefsels, orgaanstelsels uit organen, de gehele persoon uit de samenwerking aller onderdelen.

In grote trekken kan men alle functies van de persoon, die voor al zijn levensverrichtingen is aangewezen op de buitenwereld, verdelen in drie groepen:

de opnemende functies met een voortgeleiding van buiten naar binnen
 „ centrale „ „ „ centrale verwerking van alle gegevens
 „ uitvoerende „ „ „ voortgeleiding van binnen naar buiten.

In natuurlijke (dwz. voor de soort adaequate) omstandigheden vindt men dat de persoon:

zich toewendt naar het nuttige, voerend tot toenadering, opname; zich afwendt van het schadelijke, voerend tot vlucht of afweer.

De persoon, hetzij plant, dier of mens, zoekt voedsel, gassen, vocht, warmte en al wat hij nodig heeft om in het leven te blijven; ontloopt gevaar, pijn, bedreiging en alles wat voor zijn doeleinden schadelijk is.

Alvorens te kunnen beoordelen (veelal onbewust) of iets nuttig of schadelijk is, moet het waargenomen worden. — Hierop volgt de centrale opvatting der betekenis voor het individu. — Eerst daarna volgt de reactie, de handeling naar buiten.

§ 5) Hoe ontwikkelt zich dit complex van waarneming-verwerking-reactie in de ontwikkelingsrij?

a. Het eencellige micro-organisme reageert direct en in zijn geheel op veranderde omstandigheden. Alle functies en alle reacties gaan uit van de ene ongedifferentieerde cel. Dit geldt zowel voor alleen levende

amoeben als b.v. voor de witte bloedlichaampjes binnen een hoger organisme.

b. Bij ietwat hoger ontwikkelde organismen is een differentiatie opgetreden: er zijn contractiele elementen die direct en afzonderlijk kunnen reageren op een prikkel, zoals de sphincters van sponzen en de afzonderlijke capillairen in een capillairnet bij hogere organismen.

c. Bij verdere differentiatie nemen gevoelige elementen indrukken van buiten op, waarna een prikkel direct wordt overgebracht op uitvoerende elementen. De reactie is nu dus indirect en partieel. Dit vindt men b.v. bij coelenteraten.

d. In een nog hogere vorm wordt de prikkel opgenomen door een gevoelig element en voortgeleid via een zenuwvezelnet naar uitvoerende elementen. De reactie is dus indirect en weinig scherp geïsoleerd. Dit treft men b.v. aan bij de zeeanemoon en in de darmen van de mens.

Hierbij heeft de reactie dus plaats volgens het reflexprincipe: een opgenomen prikkel wordt centripetaal voortgeleid: opnemende (receptieve), zintuigelijke (sensoriese) functie,

de aangekomen prikkel wordt centraal voortgeleid, resp. verwerkt, een uitgaande prikkel wordt centrifugaal geleid naar spieren of klieren: uitvoerende (effectoriese) functie, resp. motories of secretories.

e. De centrale geleiding kan gaan via een enkele geïsoleerde baan: via een enkelvoudige reflexboog komt een geïsoleerde enkelvoudige reflex (b.v. knipogen) tot stand.

f. Door meerdere centrale verbindingen kunnen op een prikkel meerdere elementen bij de reactie ingeschakeld worden, b.v. functioneel samenwerkende spiergroepen. Zo ontstaat een samengestelde reflex (b.v. optrekken van het been bij trappen in een spijker).

g. De eindsituatie van een reflexafloop kan fungeren als beginprikkel voor een volgende reflex. Zo kunnen meerdere reflexen zich aan elkaar rijen: kettingreflexen (b.v. bij instincthandelingen en bij de opeenvolgende bewegingen bij het slikken).

h. Meerdere prikkels kunnen invloed uitoefenen op meerdere reacties. Er ontstaan centra waarin een zekere samenwerking of coördinatie wordt bewerkt tussen meerdere zintuigen en meerdere spier- of kliergroepen (b.v. bij lopen en fietsen). Centra voor de coördinatie vormen zich b.v. in het verlengde merg en in de kleine hersenen.

i. De centrale verwerking gaat steeds meer overwegen. De reactie treedt niet meer zo direct op en wordt niet meer zo overwegend bepaald door de uitwendige prikkel: het centrum gaat meer autonoom optreden. Bij drijven, instincten en affecten spelen de eigen aard en de spontaniteit een grote rol. In alle uitingen hiervan ageert of reageert de persoon als een geheel, massaal en als regel met ongeremde hevigheid. De centra in de diepte van de grote hersenen, de zgn. stamgangliën, vervullen hierbij waarschijnlijk de hoofdrol.

j. Binnen het centrum treedt een verder gaande differentiatie op, waardoor het oorspronkelijke functionele complex „waarneming-verwerking-reactie” uiteen kan vallen in enkele of vele onderdelen, welke zich langzamerhand meer geïsoleerd kunnen doen gelden. Van overwegende betekenis hierbij is het beginsel van de vertraging. Bolk heeft erop gewezen hoe tal van exquisiet menselijke eigenaardigheden veeleer door het principe der retardatie, dan door dat van enkele evolutie verklaarbaar zijn.

De oorspronkelijke directe, massale reactie wordt meer en meer vervangen door een indirecte, geïsoleerde reactie: toenemende invloed van het centrum, toenemende verfijning van de reactie. Hiermee gaat uit den aard der zaak gepaard een vertraging van de reactie: het centrum werkt niet meer eenvoudig verbindend, maar via zeer gecompliceerde verbindingen en via ondercentra doet het zijn regulerende invloed gelden, waarna eerst als resultante een vaak gecompliceerde reactie tot stand komt. Al kan het tijdsverloop tussen het gooien van een dubbeltje in een automaat en het naar buiten komen van het verlangde relatief kort zijn, toch is er veel tussengeschied. Waar de prikkelgeleiding binnen het zenuwstelsel zo snel is, geeft het tijdsverloop tussen prikkel en reactie slechts een zeer gebrekkige indruk van de binnen het centrum werkende remmingen en vertragingen.

§ 6) Het in § 4 genoemde principe van het zich toewenden naar het nuttige, het zich afwenden van het schadelijke, doet zich op verschillende wijzen gelden.

Stengel en bladen van een gewone plant hebben voor hun ontwikkeling licht nodig: ze zijn positief phototroop, ze „zoeken” het licht. Ze groeien naar boven: ze zijn negatief geotroop, ze „ontwijken” de aarde. De wortels daarentegen hebben aarde nodig voor hun ontwikkeling: ze zijn positief geotroop, maar niet phototroop. Wanneer een plant echter slechts het licht kan bereiken door horizontaal te groeien (bv. de groei van een wingerd-rank naar een keldervenster toe) dan is er geen sprake van een overwegende tendens tot verticale groei.

Iets is schadelijk, wanneer het de vervulling van natuurlijke en noodzakelijke behoeften onmogelijk maakt. Sommige stoffen of werkingen zijn direct schadelijk, andere eerst in sterker intensiteit of bij veelvuldige herhaling.

Kooloxyde bemoeilijkt van den aanvang af het opnemen van zuurstof door de rode bloedlichaampjes, is dus van den aanvang af schadelijk. Rattekruid werkt in kleine hoeveelheden aanzettend op de bloedvorming — in grote hoeveelheden is het levensgevaarlijk. Talrijk is het aantal der sterkwerkende stoffen, die in kleine hoeveelheden prikkelend, aanzettend werken, terwijl ze in grotere hoeveelheden verlamdend of zelfs vernietigend werken.

Veelvuldige herhaling van een op zichzelf onschadelijke of nuttige prikkel werkt schadelijk, voor zover het organisme er niet tegen afstompt, dwz. er zich reactief tegen verdedigt.

Van belang is ook de fase, waarin het organisme verkeert. Bestaat er een noodzakelijke behoefte aan iets, dan wendt het organisme zich naar datgene toe, wat die behoefte kan bevredigen; is het verzadigd, dan blijft het indifferent; is het oververzadigd, dan wendt het er zich van af.

Het ontwakend bewustzijn doet zich eerst kennen door het gevoel te streven naar iets, een dringend gevoel dat gericht is: naar iets toe in de vorm van wensen, verlangen, hopen enz; van iets af in de vorm van vrees, afkeer, walging enz. De vervulling van een noodzakelijke natuurlijke behoefte geeft verder een algemeen gevoel van lust, een te weinig of te veel geeft onlust.

In grote trekken, geldende voor adaequate verhoudingen en voor natuurlijke inwerkingen, kan men de opeenvolging schematies weer-geven als volgt:

Behoefte (of)	Prikkel	(of)	Herhaling	geeft	Reactie:	Functie:	Gevoel:
geen	geen		geen	geen	geen	geen	geen
onverzadigd	matig		weinig	toewenden	aanzetten, spannen, voorbereiden	drang, behoefte	onlust
verzadigd	sterker		meer	stabiliseren	volle functie	bevrediging, lust	
oververzadigd	te sterk		te veel	afwenden	aanzetten van reactieve functies (verzet)	afkeer, walging	onlust
overmatig	overmatig		overmatig	geen	verlamd	gevoelloosheid	

Bij elk der eerste drie kolommen: behoefte-prikkel-herhaling kan men de daarachter aangegeven reacties (houding van de persoon tegenover de inwerking), functies (vermeerdering of vermindering) en eventueel ook gevoelens vermelden. In feite zullen natuurlijk de gegevens uit de eerste drie kolommen altijd gecombineerd voorkomen, hetgeen uit den aard der zaak in meerdere of mindere mate de gevolgen zal veranderen. Steeds zal de persoon ten opzichte van de een of andere inwerking in een bepaalde fase verkeren; steeds zal een inwerking een zekere prikkelsterkte hebben; steeds zal het een onderscheid maken of een prikkel al dan niet herhaald wordt. Wat de biezondere aard van de reactie betreft, daarbij speelt de betreffende behoefte de hoofdrol. Het organisme heeft behoefte aan licht, zoekt het op, maar verweert zich tegen te grote intensiteit. Maar het hooggedifferentieerde organisme reageert niet meer massaal: het oog b.v. reageert op licht ingevolge zijn eigen behoefte, de huid echter volgens zijn eigen aard.

§ 7) De invloed van het voorafgaande wijzigt de reactie. Uitwendige prikkel en inwendige behoefte vullen elkaar als het ware aan, streven naar een evenwichtstoestand: bij onverzadigde behoefte zoekt het organisme wat verzadiging geven kan (de prikkel), bij verzadigde behoefte bestaat er een evenwicht met rust (dit betekent geen ophouden van alle functie maar een handhaven van de functies op een zeker niveau), terwijl bij oververzadigde behoefte het organisme tracht de afstand te vergroten tussen zichzelf en de prikkel, het te veel te ontvluchten of te verwijderen (afweer).

Het nuttige (dwz. dat, wat een bestaande behoefte kan verzadigen) wordt gezocht; het schadelijke (dat, wat een oververzadiging kan geven of de verzadiging van een andere behoefte kan belemmeren) wordt ontweken: dit is een algemeen biologies principe, dat met het individuele bewustzijn niets uitstaande heeft. Tegenover een nieuw iets heeft het organisme nog geen houding kunnen aannemen, aangezien de nuttigheid of schadelijkheid ervan nog niet ervaren is. Het nieuwe kan nuttig zijn, maar het kan ook schadelijk zijn, terwijl als derde mogelijkheid is gegeven dat het noch nuttig, noch schadelijk is.

Het nieuwe kan nuttig zijn: het organisme beweegt zich ernaartoe.

Het nieuwe kan schadelijk zijn: het organisme beweegt er zich vanaf. Gevolg zal zijn een afwisselen van toenadering en afwending, een weifelen. Hoe meer de mogelijke nuttigheid overweegt, hoe sterker toenadering; hoe meer de mogelijke schadelijkheid overweegt, hoe sterker afwending. Een dergelijke ambitendens kenmerkt de nieuwsgierigheid: het organisme vindt geen rust, voor het zekere ervaringen heeft opgedaan waardoor de nuttigheid of schadelijkheid zijn gebleken — of wel, voor de behoeften zijn verdwenen, die de prikkel deden zoeken.

De invloed van het voorafgaande wijzigt de reactie. Dit geldt niet alleen voor de invloed van direct voorafgaande prikkels (herhaling-behoefte of verzadiging), maar ook voor een reeds langer terug liggende prikkel. Wanneer bij het nieuwsgierige onderzoek de nuttigheid van het tevoren onbekende gebleken is, dan zal een volgende keer de toewending gaan overwegen; omgekeerd zal bij een gebleken schadelijkheid in den vervolge de afwending overwegen. Hieruit blijkt dus de werking van een organies geheugen, mneme: het voorafgegaane heeft een zekere nawerking, was dus niet geheel verdwenen. Deze nawerking vertoont zich het eerst door de veranderde reactie bij herhaling van dezelfde prikkel. Het vermogen om onder invloed van vroegere ervaringen reacties te wijzigen, noemt men leren. Iedere „persoon”, ieder organisme, hetzij plant of dier, kan leren; alleen is het vermogen om te leren bij laag ontwikkelde vormen kleiner dan bij hoger ontwikkelde. Onder verschillende omstandigheden levende, kan een plant zich aan de nieuwe omgeving leren aanpassen. Hoe

vaker de omstandigheden zich wijzigen (binnen matige grenzen), hoe soepeler het organisme zich leert aan te passen; hoe minder de omstandigheden zich wijzigen, hoe minder het organisme geleerd heeft op een andere dan de gewone situatie anders te reageren.

De betekenis van het organiese geheugen ligt dus geenszins in het doelloos vasthouden van zekere indrukken, maar in de nawerking daarvan op volgende reacties. Tegelijkertijd komt hierbij uit hoe door veelvuldige nieuwe eisen het organisme zich veelzijdiger leert aan te passen. Daar telkens toenadering tot het nuttige wordt gezocht, zal de nuttig gebleken reactie meermalen worden herhaald en tot een gewoonte worden, de schadelijk gebleken reactie worden verlaten. Hierdoor zal uit den aard der zaak steeds het nuttigste het meest bevoordeeld worden, het minder nuttige meer op de achtergrond geraken en verlaten worden.

Volgens de hier gegeven uiteenzetting wordt het grotere vermogen om aan hogere eisen te voldoen verkregen door de tegenover nieuwe bezwaren geleerde aanpassing. Hier is dus geen primaire tendens tot vervolmaking, maar een secundair aanpassingsvermogen aan nieuwe eisen. Zonder nieuwe eisen geen leren van nieuwe reacties; zonder vele nieuwe eisen geen soepele aanpassing; maar ook zonder vermogen om te leren geen ontwikkeling.

Over het vermogen om soms reeds na een enkele ervaring een reactie blijvend of langdurig te wijzigen, oordele men niet licht: hierbij treedt het centrum (zie § 4) regulerend op, als vertegenwoordiger van het geheel, min of meer autonoom. Men kan hierin zien de kern van een autonome persoonlijkheid, terwijl zo beschouwd de door Stern ingevoerde terminologie om ieder organisme een „persoon” te noemen, tegen het alledaagse spraakgebruik in, dat geneigd is dit woord alleen op de mens toe te passen, zeker als zinvol moet worden erkend.

In den aanvang worden reacties slechts zeer langzaam aangepast aan vele en regelmatig zich herhalende invloeden: de bouw van planten en dieren geeft hiervan voorbeelden te over. De vergelijkende morfologie zou echter niets kunnen verklaren wanneer tegenover de veranderende omstandigheden niet stond een vermogen om te leren en om zich aan te passen. Want in de levende natuur gaat geenszins eenvoudig op het principe: actie is gelijk reactie. Een enkele inwerking treft niet een enkel geïsoleerd onderdeel, treft ook niet alleen een stelsel (wat toch reeds tal van verschuivingen ten gevolge zou hebben tot het vormen van een nieuw evenwicht), maar treft een gesloten hiërarchies georganiseerde eenheid, een persoon. Iedere evenwichtsverstoring wordt beantwoord door een reactie van de gehele persoon; eerst later in de ontwikkeling wordt het herstel van evenwicht overgelaten aan samenwerkende onderdelen: de reactie wordt meer gelocaliseerd en gespecialiseerd; eerst dan,

wanneer het organisme volmaakt aangepast is aan de inwerking en een enkel onderdeel in staat is het geheel voldoende te beschermen, treedt de zuiver geïsoleerde reactie op. Steeds staat het beginsel van de doelmatigheid geschreven boven alle natuurlijke reacties en orgaanontwikkelingen: de integriteit van de totaliteit, dwz. van de persoon als geheel, staat op de voorgrond. Door de hogere ontwikkeling — vervolmaking als men wil — behoeft niet meer de gehele persoon met al zijn onderdelen te reageren op veranderingen; zodra echter een der onderdelen het niet af kan, of zelfs maar het gevaar daartoe dreigt, komen steeds meer onderdelen in actie, welke actie echter steeds als het ware gecentraliseerd is, bezielde van een gedachte: het welzijn van het geheel.

§ 8) Het centrum vertegenwoordigt het geheel. Door de mnemische neerslagen, door de nawerking van vroegere ervaringen, wordt een organiese band gelegd tussen de momentele persoon en zijn individuele verleden. Op lagere ontwikkelingstrappen speelt de nawerking van de individuele ervaring nog geen grote rol, terwijl men zelfs beweert dat verkregen eigenschappen niet erfelijk zijn. Overziet men echter een langer ontwikkelingsrij, dan blijkt het wel degelijk dat nuttige aanpassingen aan regelmatig terugkerende hogere eisen ter verzadiging van natuurlijke tendenzen zowel morfologies als functioneel worden overgebracht op de nakomelingschap. Dat toevallige, de gehele persoon niet rakende eigenschappen niet erfelijk zijn, kan ons niet verwonderen: al zou men honderd generaties van muizen de staart afhakken, dan verandert daarmee de aanpassing van het organisme aan de regelmatig weerkerende inwerking (dwz. eenmaal in elk individueel leven!) natuurlijk niet: de eigenschap van het staartloos zijn heeft aan het innerlijke wezen van de muis in zijn verhouding tot de wereld niets veranderd.

In de zich wijzigende bouw en functie der organen (bv. in het hondenras) en in de erfelijke gewoonten van reageren (dwz. instincten, drijven) vindt men de phylogenetische neerslag van vele generaties. Al deze ervaringen van eeuwen vinden dus als het ware hun vertegenwoordiging binnen iedere persoon: het centrum is niet alleen de drager der ontogenetische, maar ook der phylogenetische ervaringen en reactiewijzen.

Waarneming-verwerking-reactie vormen oorspronkelijk een gesloten complex. Door de erfelijkheid „weet” een dier reeds bij instinct (gegeven natuurlijke, adaequate verhoudingen) welke houding het heeft aan te nemen tegenover de „gewone” invloeden des levens. Heeft het dier honger, dan weet het te onderscheiden tussen eetbare en niet eetbare waar; instinctief neemt het de vlucht bij de waarneming van een dreigend, gevaarlijk iets. Blijkbaar geldt het eerste opvatten van een indruk het dilemma: toenaderen of afwenden, nuttig of schadelijk. Van bewustzijn hoeft hier niet gesproken te worden, aangezien het

hier een zeer algemeen psychisme geldt, anders zou men bij de tropismen even goed van bewustzijn kunnen spreken. De reactiewijze is phylogenetisch vastgelegd, verloopt als het ware automatisch: de reactie heeft niets individueels, maar is zuiver een algemene reactie van de soort. Iets anders wordt het wanneer de individuele ervaring de reactie verandert. Dan kan dus blijkbaar de voorafgaande indruk gereactiveerd worden, zich weer doen gelden. Bij lage ontwikkelings-trappen doet deze invloed zich slechts in geringe mate en na vele, vele herhalingen gelden: de laagstaande persoon kan slecht iets aanleren, hij weet zich slecht aan te passen aan veranderde omstandigheden. Tegenover het door vele eeuwen en vele generaties vastgelegde complex mist de enkele ervaring de bewegelijkheid en de kracht om zich tegen de stroom in te doen gelden. Langzamerhand kunnen minder herhalingen reeds de reactie wijzigen: de persoon kan blijkbaar beter iets leren. In den aanvang wordt het geleerde weer spoedig „vergeten”, dwz. de reactie valt weer terug tot een vroeger niveau. Dat hiermee echter de voorafgaande indrukken niet zonder meer weg zijn, blijkt duidelijk uit het feit, dat het vergetene of afgeleerde weer spoedig aangeleerd wordt: de vroegere indrukken moesten weer gereactiveerd worden om zich te doen gelden met voldoende kracht. Wanneer men de achtergebleven indrukken herinneringsbeelden noemt (welke dus reeds aangetroffen kunnen worden lang voor er van een individueel bewustzijn sprake is), dan komt het vermogen om te leren neer op de reactiveerbaarheid van die herinneringsbeelden plus de daaraan gebonden reactiewijzigende werkingen. Zijn die herinneringsbeelden weinig bewegelijk, dan zal alleen in precies dezelfde situatie dezelfde reactieverandering optreden; zijn de herinneringsbeelden meer bewegelijk, dan zullen ze ook in verschillende, maar overeenkomstige situaties de reactie veranderen. Op de laagste trap zal het moeizaam en na eindeloze herhalingen aangeleerde zich eenvormig herhalen uitsluitend in een en dezelfde situatie; op een volgende trap zal de eenvormige herhaling ook volgen in overeenkomstige situaties.

Door nieuwe ervaringen moet nu geleerd worden dat een aangeleerde reactie, die in een gegeven situatie doelmatig is, daarom nog niet doelmatig hoeft te zijn in een weliswaar daarop gelijkende, maar daarom toch niet identieke situatie. Tegenover de oude ervaring e met de daarbij behorende reactie r , moet zich nu een nieuw complex vormen, zo n.l. dat op de nieuwe ervaring e' gereageerd wordt met een reactie r' . Zo'n nieuwe reactie zal uit den aard der zaak niet direct de eenvoudigste en meest doelmatige zijn: eerst na vele herhalingen, door proberen en dwalen, komt er een duidelijke voorkeur voor het meest doelmatige. Langzamerhand dus komt er een meerdere differentiatie in de reacties tot stand, zodat niet op allerlei slechts oppervlakkig op elkaar gelijkende situaties op dezelfde wijze gereageerd wordt, maar

waarbij op e met r, op e' met r', op e'' met r'' enz. gereageerd wordt. Zelfs bij deze reeds vrij ver gaande aanpassing aan de ervaring, gepaard gaande met een zekere soepelheid in het aanleren, blijft het de vraag of men van bewustzijn spreken kan.

Niet scherp genoeg kan erop gewezen worden dat men goed doet de uitdrukkingen „psychies” en „bewust” principieel uit elkaar te houden. Psychies noemen we alle werkingen van een organiserend, op een doel gericht principe. Het psychiese onderscheidt de persoon van het stelsel: de organiese tendens is de meest directe uiting van het psychiese. Wat de uitdrukking „bewust” insluit, dienen wij nog na te gaan. Bij de boven besproken ontwikkelingsgang zagen wij een toenemende invloed en bewegelijkheid der individuele herinneringsbeelden (die nog ongescheiden de van buiten afkomstige indruk en de naar uiting dringende impuls omvatten).

§ 9) Tegenover de momentele gebeurtenissen staat de rest van de persoon als regulerende instantie. Maar deze vormt niet een eenvoudige homogene massa, maar vertoont als het ware een laagsgewijze bouw. De oudste en meest vaste eigenschappen maken er de kern van uit: zij zijn de dragers van het innerlijkste wezen, van de eigen aard, het eigen karakter. Rondom het meest eigene rijen zich de uit de vreemde gekomen of eerst later verworven gegevens. Verkregen gewoonten zijn niet zo organies met die kern verweven als oeroude instincten; intensief doorleefde ervaringen hebben een dieper stempel achtergelaten dan oppervlakkige.

Is een uitwendige inwerking in overeenstemming met een innerlijke behoefte, dan treden die veranderingen in het organisme op, die in § 6 besproken werden: er bestaat overeenstemming tussen de actuele gebeurtenis en de tendenzen van het geheel en er treedt ontspanning, evenwicht, rust in, na de voorafgaande veelzijdige activiteit van het organisme tegenover de nieuwe inwerking. Al deze gezamenlijke centrale componenten geven als het ware een weerspiegeling in het brandpunt, in de kern van het geheel: er ontstaat een vaag gevoel, een niet nader gepreciseerde algemene sensatie.

Langzamerhand treedt er een duidelijker onderscheid in: het eigene is binnen, dichtbij; het vreemde is buiten, veraf. Eerst komt er de onderscheiding van de persoon in zijn geheel, met alles wat daarbuiten ligt: de buitenwereld. Handen en voeten, ja, de gehele huid zijn naar buiten gekeerd, al behoren ze ook tot de persoon. Ten opzichte van de kern echter ligt de buitenwereld verder naar buiten dan handen en huid, maar het gevoel ligt meer naar binnen, evenals alles wat met orgaansensaties te maken heeft. Van waaruit wordt nu echter dit binnen en buiten berekend? Vanuit de kern, het zwaartepunt, het brandpunt (of hoe men het noemen moge) van het geheel der persoon. Telkens, bij iedere indruk, wordt als het ware uitgemaakt of deze

dichter bij of verder van de kern af is. Dit centraalste punt van de persoon noemen we het Ik.

Door de voortgaande vertraging der reactie, door het uiteenvallen van complexe grootheden in hun onderdelen, door de toenemende bewegelijkheid der herinneringsbeelden treedt het afzonderlijke meer op de voorgrond (ten opzichte van de oorspronkelijke totaliteit). Niet de gehele persoon reageert meer en bloc, maar de kern staat min of meer buiten de gedifferentieerde afzonderlijke handeling. De enkelvoudige reflex gaat als het ware buiten het Ik om: de totaliteit is er weinig bij gemoeid. Honger en gevaar betreffen veel meer het geheel: de totaliteit is er ten nauwste mee gemoeid. De afzonderlijke indrukken en herinneringen worden veelmeer geïsoleerde en vrij bewegelijke grootheden, die verschijnen en weer verdwijnen, waartegenover het geheel telkens weer zijn houding heeft te bepalen. Naarmate er nu een scherper onderscheid optreedt tussen het afzonderlijke, momentele enerzijds en het centrale, blijvende (als het ware concentries en laagsgewijs gerangschikt om het kernpunt, het Ik) anderzijds, kan men van het ontwaken van het bewustzijn spreken: het Ik wordt zich vanzelf bewust.

Tevoren reageerde de persoon in zijn totaliteit, dwz. hij ging onverdeeld op in de handeling. Wanneer men van bewustzijn spreken kan is er een onderscheiding ontstaan binnen de persoon: enerzijds heeft men de reactie, de handeling (die in den aanvang geheel onveranderd afloopt), maar anderzijds is er een Ik, dat er tegenover staat, dat het gebeuren waarneemt als iets buiten zich.

Tevoren was er alleen een onderscheiding tussen de persoon als geheel (binnen) en al het andere daarbuiten (buitenwereld); nu is er bovendien een onderscheiding tussen het Ik (de meest centrale kern, binnen) en al het andere binnen de persoon maar dichter of verder buiten het Ik (men kan hier van het Zelf spreken). Het Ik kan zichzelf waarnemen, wordt zich van zichzelf bewust: het Ik als subject staat dus tegen over het Zelf als object, evenzeer als tevoren de (ongedeelde) persoon als subject stond tegenover de buitenwereld als object.

Onder bewustzijn heeft men dus feitelijk alleen te verstaan zelfbewustzijn. Nu kan men zich natuurlijk afvragen: heeft de mens geen direct bewustzijn van de buitenwereld buiten zijn eigen persoon? Heeft het dier geen bewustzijn van de buitenwereld?

Van principieel belang is het voorop te stellen, dat voor streven naar een doel, voor doelmatig reageren, voor geheugen en ervaring geen bewustzijn (in onze zin van het woord) nodig is: dit zijn alle psycho-fysies neutrale uitingen van de persoon, zij deze slechts een eencellig micro-organisme.

Wanneer een dier doelmatig reageert op een situatie in de buitenwereld, dan blijkt daaruit dat het die buitenwereld juist heeft opgenomen en opgevat. Maar mag men het anthropomorfie begrip

„bewustzijn” daarop van toepassing achten? De reactie getuigt van de werking van een ordenend, doelmatig principe: we hebben dit psychies genoemd. Maar psychies en bewust is geenszins hetzelfde.

Wanneer iemand, in gedachten verzonken, op straat loopt, verliest hij zijn evenwicht niet, struikelt hij niet over elke trottoirband, loopt hij niet tegen elke lantarenpaal: blijkbaar heeft hij dus al die dingen wel opgenomen en er doelmatig op gereageerd — de indrukken zijn dus psychies verwerkt. Maar het Ik kan er geheel buiten gebleven zijn, het is zich van deze psychiese reactie niet bewust geworden.

§ 10. Men kan zich de toestand het best hiërarchies voorstellen. Wanneer één mens vecht tegen een vijand, dan moet hij er met zijn hele persoon bij zijn om aan alle mogelijkheden en gevaren het hoofd te bieden: hij kan niets aan een ander overlaten. Wanneer echter een groep in strijd is gewikkeld met een vijand, dan kan er al een differentiatie optreden: zolang de gevaren niet groot zijn, kunnen enkele voorposten het alleen wel af en kunnen de anderen zich aan ander werk wijden of rusten; zodra echter het gevaar toeneemt, moeten ze mee helpen. In het leger, dat tegenover een vijand staat, is de differentiatie nog veel verder doorgevoerd. Ieder onderdeel heeft zijn eigen taak: zolang het die taak aan kan, heeft het geen hulp van anderen nodig; hoe groter echter het gevaar, hoe meer andere groepen en groter verbanden mee moeten helpen. De staf echter, met als centraalste punt de opperbevelhebber, bemoeien zich niet met alle kleine wisselasjes, die de ondergeschikten best alleen afkunnen. Hoe dichter bij het centrum, hoe meer de totaliteit overweegt, tot in de opperbevelhebber als het ware het geheel is belichaamd. De opperbevelhebber moet alles weten wat voor het geheel van belang is; niet alle berichten omtrent onbelangrijke zaken, die anderen best afkunnen, moeten hem doorgezonden worden, maar alleen die welke van meer belang zijn voor het geheel. Aan de andere kant verwerkt de opperbevelhebber al zijn gegevens, de vroegere ervaringen en de nieuwe inlichtingen, met zijn eigen plannen en doeleinden. Op de kaart worden mogelijke troepenbewegingen voorgesteld, veldslagen geleverd, moeilijkheden onder het oog gezien. Eerst na al die proefhandelingen met verschuiving van kleine figuren — die werkelijke en veel grotere dingen symboliseren — en met aanwending van onveiligelijk veel geringer krachten, dan wanneer al die troepenbewegingen in werkelijkheid uitgevoerd moesten worden, wordt het plan voor de definitieve actie opgemaakt en daarna ten uitvoer gelegd. Daarbij ondervindt die uitvoering overal weerstanden, hier meer, daar minder: de vijand, de terreinmoeilijkheden, de weersomstandigheden enz. maken een voortdurende aanpassing nodig aan de telkens wisselende eisen. Veel moet overgelaten worden aan de onderdelen, maar steeds moet vanuit het centrum de hoofdrichting aangegeven worden, wil het goed gaan.

Welnu, een zelide hiërarchiese verhouding vinden we binnen de

persoon. Iedere cel heeft zijn eigen levensverrichtingen, ieder orgaan zijn functie, ieder orgaanstelsel zijn taak, maar alles vormt een organies onderdeel van de hele persoon. De natuurlijke persoon is ingesteld op natuurlijke, dwz. steeds op dezelfde wijze terugkerende situaties, maar voor nieuwe eisen en voor het gebruikmaken van de individuele ervaringen die van alle kanten worden opgedaan, is een verzamelplaats nodig, een verbindend en regulerend centrum. Dit wordt gevonden in het centrale zenuwstelsel. In de lagere centra echter blijven waarneming, verwerking en reactie een complex geheel vormen, dwz. de reactie volgt vrijwel direct. Eerst dan, wanneer het centrum vrijwel autonoom de reactie kan vertragen en tal van verbindings met andere onderdelen kan bewerkstelligen, krijgt men die vrije bewegelijkheid van afzonderlijke gegevens die eerst het bewuste denken in voorstellingen mogelijk maken. De voorstellingen zijn de symbolen, die de buitenwereld niet alleen, maar ook alle bewegelijke en afgezonderde onderdelen binnen de persoon vertegenwoordigen. De centrale verwerking der voorstellingen, zoals die in de hersenschors gedacht moet worden, is te vergelijken met de werkzaamheid van de staf van het hoofdkwartier: de opperbevelhebber kan er ieder ogenblik kennis van nemen, het Ik er zijn aandacht op richten en dan worden de waarnemingen, herinneringen, voorstellingen, gevoelens, strevingen enz. bewust — die er tevoren net zo goed waren, maar alleen buiten het Ik omgingen.

Oorspronkelijk staat het Ik geheel passief tegenover al het gebeuren: het bewustzijn kan in den aanvang niets anders dan waarnemen hetgeen er al was, dwz. een geheel bedrijf in volle werking. Het ontwakende bewustzijn heeft nog heel weinig van een allesbeheersend opperbevel. De eerste waarnemingen van het Ik zijn de gevoelens, welke nog een zeer complex geheel vertegenwoordigen; dit komt evenzeer uit in de verschillende, later scherp onderscheiden zaken die men met de naam gevoel aanduidt, te weten:

- de waarschuwing dat er iets gebeurt (zintuigelijke gevoelsgevoelensgewaarwordingen van de lichaamsoppervlakte en van de organen)

- het opvatten als nuttig of schadelijk (gevoelsoordeel)

- de totaliteitsreactie op ontstaan en wegvallen van belemmeringen voor de bevrediging van strevingen (onlust en lustgevoelens).

Juist waar de afscheiding tussen Ik en niet-Ik bij de gevoelens nog zo weinig doorgevoerd is, behoeft het niet te verwonderen dat men de gevoelens heeft beschouwd als aangevende de kwaliteit van het Ik. In het gevoel wordt nog weinig of niets onderscheiden: het Ik staat er niet vrij en nuchter tegenover. Het Ik staat er ook zeer weinig actief tegenover: hoe vaak wordt het niet door zijn gevoel meegesleept of overmeesterd. Is dat het geval, dan vergeet het Ik zich maar al te vaak, dwz. het verliest zijn afzonderlijke positie, het gaat weer in de totaliteit op.

De gevoelens van lust, onlust en innerlijke drang zijn blind, dwz. dat het Ik buiten die gevoelens niets waarneemt, niet weet waar ze vandaan komen en waar ze heen leiden.

Eerst zeer langzamerhand begint het meer te dagen, wordt er meer onderscheid gemaakt in het waargenomene, worden meer onderdelen geïsoleerd. Complexe voorstellingen, die eerst symbolen waren voor zeer gecompliceerde, tot handelen neigende grootheden, worden ontleed: de waarneming wordt gescheiden van de denkende verwerking, het plan tot uitvoering en de uitvoering zelf worden daar weer van afgescheiden. Zodoende kunnen tal van variaties aangebracht worden, wordt de aanpassing aan velerlei omstandigheden mogelijk, kunnen denkend vele proefhandelingen verricht worden, hetgeen uit den aard der zaak veel sneller en met onvergelyklijk veel minder krachtsinspanning kan geschieden, dan wanneer elke gedachte in daad omgezet wordt, hetgeen tevens een sterke verkleining van het risico met zich brengt.

Door de vrije bewegelijkheid der voorstellingen wordt het gebied der mogelijkheden geweldig uitgebreid. Maar zodra de persoon komt te staan tegenover werkelijke situaties die van invloed zijn op zijn wel of wee, blijkt het ieder moment dat die voorstellingen in hun oorspronkelijke wezen niets anders zijn dan gemobiliseerde onderdelen uit het primitieve complex: waarneming-verwerking-reactie, dat dan weer min of meer in werking treedt. De vrije bewegelijkheid der voorstellingen wordt wel is waar zo groot, dat ze vaak zich in hoge mate los kunnen maken van de bestaande werkelijkheid, maar de nuchtere ervaring, de harde werkelijkheid is telkens daar om het verband tussen de voorstelling en het bestaande weer aan te halen.

Het is hier niet de plaats om stap voor stap de verdere ontwikkeling van het bewustzijnsleven te vervolgen. De hier gegeven opzet kan men uitgewerkt vinden in het werk van de schrijver, getiteld „Persoonlijkheid” (uitg. Ploegsma).

§ 11). Vormt het Ik nu niet een nieuw krachtcentrum — is het niet zelf een nieuwe krachtbron? Volgens de hierboven gegeven uiteenzetting kunnen we het Ik niet beschouwen als een geheel nieuwe grootheid, maar slechts als de uiting van een doorgevoerde differentiatie binnen de persoon. Een geheel nieuw principe wordt hierdoor dus zeker niet ingevoerd, daar het Ik slechts beschouwd wordt als het kernpunt of zwaartepunt van de persoon, terwijl alleen bewust worden die afzonderlijke gegevens binnen de persoon, waar de aandacht zich op richt, waardoor dit gegeven als waarneming of voorstelling (als object) geplaatst wordt tegenover het Ik (als subject).

Voor ieder bewust worden is dus nodig een zich richten van de aandacht op iets, maar dit is op zichzelf alleen niet voldoende. Het zich richten op een bepaald iets is in het geheel niet afhankelijk van een tevoren gegeven bewustzijn; veeleer hebben we hier een zeer

primaire en fundamentele (psycho-fysies neutrale) eigenschap van de „persoon” voor ons, die zich evenzeer bij de allerlaagste organismen, als binnen het zuiver lichamelijke doet gelden. De bewuste aandacht wordt slechts gekenmerkt doordat deze zich richt op vrij bewegelijke en min of meer afgezonderde centrale representanten (waarnemingen en voorstellingen) van buiten het centrum gelegen gegevens (binnen of buiten de persoon als geheel).

Het richten van de aandacht is dus stellig niet een nieuwe kracht afhankelijk van of uitgaande van het Ik. Toch is aan ieder bewustzijnsverschijnsel verbonden een zeker besef van activiteit, hetgeen ook uitgedrukt wordt door het spraakgebruik: Ik voel, neem waar, herinner mij, streef, denk, handel — steeds vindt men een combinatie van een subject en een werkwoord. Toch vinden we vaak dat het Ik de passieve rol speelt: een gevoel dringt zich aan mij op, er schiet mij iets te binnen, een gedachte komt in me op, een handeling komt buiten mij om tot stand.

Bij de reflex speelt de centrale instantie bijna uitsluitend een verbindende, passieve rol; bij iedere verdere ontwikkelingstrap neemt de regulerende actieve betekenis van die centrale instantie toe, zoals hiervoor reeds werd aangewezen. De buitenwereld bepaalt niet meer overwegend de reactie (waarbij het centrum dus passief blijft), maar het centrum gaat meer en meer actief een overwegende rol spelen bij het bepalen of, en zo ja, hoe op de buitenwereld gereageerd zal worden. Aangezien nu het Ik als de meest centrale representant van het geheel beschouwd kan worden, behoeft het niet te verwonderen dat de min of meer belangrijke regulerende werking van het centrum in het bewustzijn weerspiegeld wordt door het mindere of meerdere besef van activiteit van het Ik.

Het Ik zelf is, evenals het brandpunt of het zwaartepunt, een ruimteloos en tijdeloos begrip. Daarom is dit Ik ook nooit denkbaar zonder alles wat met dit Ik in verbinding staat, evenmin als men zich een brandpunt of zwaartepunt zonder meer denken kan. De persoon die zich van zichzelf bewust wordt, duiden we nu aan met het begrip „Persoonlijkheid”. Deze wordt dus gevormd door de natuurlijke persoon (het organisme) plus alles wat bewust is of geweest is. De momentele persoonlijkheid wordt in hoofdzaak gekenmerkt door hetgeen momenteel het meest in het bewustzijn overweegt.

Handelingen (ook centrale in de vorm van overleggen en denken) waarbij de regulerende invloed van het centrum overweegt, noemen we door het Ik gewild: bij de wil is het activiteitsbesef van het Ik groot. Het gewilde streven gaat actief uit van het Ik; hierin voelt het Ik zich vrij, autonoom. In den aanvang is uit den aard der zaak het activiteitsbesef bij reacties zeer gering. Reflexen, instinct- en affect-uitingen zijn onpersoonlijk, maar ze komen tot stand zoals voor de hele soort gebruikelijk is. Het Ik staat min of meer vreemd en passief

tegenover alles wat uit de diepte, uit zijn lagere zelf, oprijst.

Wij kunnen dus de wil geenszins beschouwen als een geheel nieuw iets, dat niet gedetermineerd zou zijn door de totaliteit van de persoonlijkheid. Wanneer men scherper tegenover elkaar wil plaatsen, dan kan men zeggen:

driften, instincten en affecten zijn uitingsvormen van de persoon: hierbij speelt een Ik geheel geen of slechts een volmaakt passieve rol; ze geven uitdrukking aan onbewuste en onpersoonlijke strevingen;

de wil is uitingsvorm van de persoonlijkheid: hierbij speelt het Ik een overwegende en actieve rol; de wil geeft uitdrukking aan de meest bewuste en persoonlijke strevingen.

In de loop van het leven vormt zich een soort kern van strevingen, waarin het Ik zich het meest actief voelt: deze gaan het meest rechtstreeks uit van het Ik; dit complex van strevingen maakt het meest essentiële wezen uit van de persoonlijkheid in zijn houding tegenover de wereld. Het karakter wordt in hoofdzaak bepaald door dit Ik-complex van strevingen.

§ 12). Wat is nu de verhouding tussen het psychiese en het bewuste, het Ik en het organiserend beginsel?

We hebben psychies genoemd elke uitdrukking van een organiserend en op een doel gericht algemeen biologies, natuurlijk beginsel. Het bewuste is daarmee natuurlijk geenszins identiek. We doen goed hierbij twee dingen uiteen te houden. Voor zover het Ik niets anders doet dan (passief) waarnemen, kan het allerlei uitingen van de psychiese werkingen schouwen. Hoe minder actief het Ik hierbij optreedt, hoe minder het entiteiten en complexe grootheden volgens eigen maatstaven verdeelt en ontleedt, hoe minder het door begripmatige analyse de stroom onderbreekt, hoe meer het zijn eigen afzonderlijke standpunt opgeeft, hoe meer het besef van onderscheid, tegenstelling en voorstelling verdwijnt, hoe meer het zichzelf vergetend deel heeft aan de (oorspronkelijke) niet gescheiden en niet onderscheiden veel-eenheid. Bij dit passieve, ontvankelijke, schouwende bewustzijn is de aandacht ontspannen, wordt geen enkel onderdeel scherp en afzonderlijk waargenomen en overweegt veelmeer een niet definieerbaar vaag gevoel zonder bepaalde afzonderlijk reproduceerbare inhouden. Voor zover zich „vanzelf” dwz. zonder eigen actieve inspanning, voorstellingen vormen, zijn het complexen, die veeleer als totaliteit „beleefd” of „gevoeld” worden, dan wel verstandelijk analyserend „begrepen” kunnen worden. Gezien de volledige passiviteit van het Ik worden deze gevoelsvoorstellingen vaak beschouwd als ingegeven, door of voortgekomen uit een andere intelligentie dan „de mijne”. Dat deze vorm van het passieve bewustzijn van grote betekenis is bij de fantasie, de intuïtie, het mystiese schouwen, bij de ingevingen, onbestemde gevoelens, gevoelsovertuigingen, bij suggestie en hypnose, bij schemertoestanden en inslapen behoeft zeker geen nader betoog.

In al deze gevallen, bij uitschakeling van de interventie van een regulerend Ik, kan het psychiese zich uiten zo als het is.

Daartegenover treedt bij het actieve bewustzijn de persoonlijkheid veel meer op als een regulerende macht. Het Ik beschikt over een „vrije wil”; dit wil geenszins zeggen dat deze wil totaal niet gedetermineerd is, want dat is stellig een wetenschappelijk niet aanvaardbare en bovendien absoluut met alle gegevens onverenigbare opvatting. Maar het feit is niet te lochenen dat het subject zich in zijn wil geheel vrij, autonoom voelt. Vrijheid wil zeggen: vrij van belemmeringen vrij van dwang. Wanneer dus de wil geheel in overeenstemming is met het totaal van de bewuste persoonlijkheid, wanneer deze innerlijk geheel niet verdeeld is en alle twijfel of tegenvoorstellingen ontbreken, dan voelt het Ik zich vrij: achter de wil staat het actieve Ik, dat zich door niets anders passief gedreven voelt. De „vrije wil” wil dus zeggen: de uitdrukking van het in zichzelf onverdeelde Ik-complex.

Gegeven de grote bewegelijkheid van aandacht en voorstellingen is de mogelijkheid voor het Ik zeer groot om niet alleen de oude, phylogeneties uitgestippelde wegen te bewandelen, maar nieuwe en eigen wegen in te slaan. Dat hierbij het natuurredelijke, onbewuste, onpersoonlijke organiserende en op biologiese doeleinden ingestelde psychiese beginsel niet onveranderd tot uiting zal komen, spreekt wel van zelf. Juist de in het bewustzijn gegeven grote mate van bewegelijkheid schept de mogelijkheden, waardoor het bewuste zich zover kan verwijderen van het psychiese.

Kan men het passieve bewustzijn nog beschouwen als een afspiegeling van het psychiese, het actieve bewustzijn verwijdt er zich veel meer van, streeft veeleer naar onafhankelijkheid en naar eigenmachtigheid.

De vrijheid der voorstellingen is echter nooit een absolute, hoogstens een grote relatieve. Steeds weer doen de harde werkelijkheid en de overmacht der eigen onbewuste aandriften de voorstellingen weer terugkeren in oude banen. Vertegenwoordigt het passieve bewustzijn het phylogeneties oude, het algemene, de soort — het actieve bewustzijn vermag het ontogenetiese, nieuwe, afzonderlijke, individuele naar voren te brengen.

Het bewustzijn kan na-denken, dwz. in bewuste voorstellingen aan het geestesoog voorbij zien trekken hetgeen tevoren reeds onbewust passeerde. De natuurredelijkheid, die zich deed kennen door organiserende en op doeleinden gerichte werkingen in de gehele natuur, kan door na-denken herkend worden. Niet het bewustzijn brengt die redelijkheid aan: het vermag die gegevenheid slechts min of meer gebrekkig achter de veelheid der verschijningsvormen te ontdekken.

In het bewustzijn kunnen gecompliceerde grootheden in hun onderdelen gescheiden worden; nieuwe combinaties kunnen gevormd worden. Wil men hierbij echter van redelijkheid kunnen spreken, dan

moet er te allen tijde een nauw contact en een volledige overeenstemming zijn met het geheel der exacte, objectieve gegevens, dwz. met grootheden welke niet door het bewustzijn worden geschapen, maar slechts erdoor weerspiegeld kunnen worden.

Het bewustzijn levert slechts een zeer vervormd, onvolledig en tendentius beeld van het werkelijk zijnde. Dit is het gevolg van vele oorzaken.

Het bewustzijn kan slechts werken met de min of meer vage of geïsoleerde representanten van hetgeen door de zintuigen van buiten werd overgebracht. Gegeven de beperktheid der zintuigelijke vermogens, kan het beeld niet anders dan vervormd overgebracht worden: voor het bewustzijn bestaat alleen het waarneembare en voorstelbare — hetgeen allerminst identiek is met het zijnde in volle omvang. Aandacht, gevoel, oordeel gaan steeds uit van de verhouding tussen de inwerking en een doelstrevend iets, de persoon. Zij zijn dus uit den aard der zaak tendentius beïnvloed.

In het bewustzijn kunnen nieuwe combinaties van voorstellingen enz. gevormd worden: wanneer deze echter geen nauw contact hebben met de realiteit (hierbij inbegrepen algemeen psychiese realiteiten), dan hebben ze geen of weinig zin, waarmee hun betekenis en duurzaamheid natuurlijk samenhangt. Het bewustzijn zelf is echter geen drijvende, maar uitsluitend een afspiegelende instantie: het drijvende komt voort uit het psychiese. Het spreekt echter vanzelf dat de bewuste reflectie, het overzien en vergelijken van vele gegevens uit verleden, heden en toekomst het veld der mogelijkheden enorm vergroot: als zodanig heeft het bewustzijn dus een nauwelijks naar waarde te schatten betekenis. Maar zelf werkingen uitoefenen of scheppen kan het bewustzijn als zodanig stellig niet.

§ 13) Kennis is macht. De wetenschap geeft de mens macht over de natuur.

Bij nadere beschouwing blijkt dat de vrije en gemakkelijke bewegelijkheid der voorstellingen spoedig een gevoel van macht doet ontwaken. Dit gevoel berust geheel en al op negatieve grondslag: iemand voelt zich machtig, als hij geen belemmeringen voelt. Wie machtig is, kan wat hij wil. Worden remmingen weggenomen, door alcohol, door aanvaarde suggestieve verzekeringen, door verlies van critiek, door de slaap, dan kan men zich tot alles in staat voelen: in de fantasie en in de droom kan men soms alles. Het machtsbewustzijn, doordat bij het werken louter met voorstellingen alle belemmeringen kunnen ontbreken, voert reeds vanzelf tot een grootheidswaan. Slechts de voortdurende correctie door de nuchtere feiten maakt, dat deze zich in het gewone, werkzame leven niet vrijelijk kan ontwikkelen.

Wanneer bevrediging gevonden wordt in de voorstellingen zelf, dan worden ze niet getoetst aan de werkelijkheid: in het zgn. autistische denken beleeft het Ik zich als almachtig. Iedere toetsing aan reële en

feitelijke gegevens van de buitenwereld kan slechts deze schone schijn verbreken. Het is echter niet te verwonderen dat in alle uitingen van de ongebreidelde fantasie wensvoorstellingen en de vervulling daarvan overwegen, immers, slechts daardoor voelt het naar vrijheid dorstende Ik zich geheel onbelemmerd, dwz. „zichzelf”.

Het Ik, dat vrij en zonder inspanning kan gochelen en jongleren met voorstellingen, wordt dronken van machtswellust en vergeet daarbij wel eens dat voorstellingen slechts symbolen zijn, maar geen objectieve waarden.

De wetenschap is voortgekomen uit twijfel en critiek, uit verwondering en nader onderzoek. Zij toetste elke subjectieve voorstelling aan objectieve gegevens, verwierp de begochelende en ijdele waan der vrije fantasie, maar streefde naar volledige bepaaldheid en wetmatige gebondenheid. In het realistische denken is de voorstelling volledig beroofd van zijn oorspronkelijke vrije karakter: de realistische voorstelling heeft niets anders te zijn dan een zo getrouw mogelijke weerspiegeling van een geheel onafhankelijk bestaande realiteit. Met de gebrekkige hulpmiddelen waarover de mens beschikt, dwz. met zijn beperkte zintuigen, zijn aan categorieën gebonden denkvormen enz. heeft hij het individuele, persoonlijke en tendentieuze moment zoveel mogelijk uit te schakelen, echter met het voortdurende besef dat hij nooit het „Ding an sich” zal kunnen kennen.

De wetenschap vermag de gegevens van de natuur te onderzoeken — maar niet te scheppen. Hoe dichter zij blijft bij het nu eenmaal gegevene, dat wie weet hoevele millioenen van jaren reeds bestaat of zich ontwikkelt, hoe meer zij bereiken kan. De wetenschap kan nooit iets nieuws scheppen, maar hoogstens het gegevene ontleden en nieuwe samenvoegingen maken. Wanneer men spreekt over „macht hebben over de natuur”, dan wil dat feitelijk niets anders zeggen dan dat men de ene natuurkracht benut voor zijn eigen doeleinden tegenover een andere natuurkracht. Dit gaat echter precies zover als het wezen van die natuurkrachten toelaat. De persoonlijkheid vermag, ingevolge zijn ingeboren organisatie en denkvormen, totaliteiten te ontleden en nieuwe samenvoegingen te maken; voor zover dit betreft de gegevens binnen zijn eigen centrum, spreken we van bewust zijn, bewust denken enz; voor zover het betreft de toepassing hiervan op het daadwerkelijke reageren spreken we van doelbewust handelen.

§ 14). Door het bewustzijn is de wereld eerst zo geworden als wij haar kennen: tevoren waren er slechts personen, natuurlijke veeleenheden, onbewust van zichzelf, die werden gedreven door algemeen geldende wetten, waardoor relatief stabiele evenwichten van stelsels werden veroorzaakt. In de natuur overheersen regelmaat, duurzaamheid, algemeenheid en slechts geleidelijke veranderlijkheid.

Nadien kwamen er persoonlijkheden, van zichzelf bewuste en in zichzelf verdeelde vrije individuen, in staat zich los te maken van het

psychiese of daartoe weder terug te keren, waardoor grote individuele verschillen, zowel innerlijk als uiterlijk, konden ontstaan. In de cultuur is het aantal mogelijkheden, zowel in de ene, als in de andere richting, geweldig toegenomen. Toch zal achter alle schijnbare regelloosheid, veranderlijkheid, individualisme en sprongsgewijze wisselingen het „eeuwig menselijke” nooit tevergeefs gezocht worden¹⁾.

Al tracht de „persoonlijkheid”, dwz. de denkende mens, ook nog zozeer zich vrij te maken van de banden die hem aan zijn natuur (dwz. aan zijn door psychiese werkingen geleide persoon) binden, gelukken doet hem dit nooit²⁾. Ook hier kan de wetenschap helpen: niet om de natuur te vernietigen, maar om natuurlijke gegevens te gebruiken en te benutten voor persoonlijke en supra-individuele (sociale, aesthetiese, ethiese, religieuze) doelstellingen.

Redelijkheid, zinvol streven, doelmatigheid, organisatie bestaan lang, voor er van enig individueel bewustzijn sprake is. De van zichzelf bewustwordende mens neigt van nature tot hoogmoed, dwz. hij is geneigd te denken dat hij door vrije wil vermag te scheppen, dat hij als autonome macht causaal vermag in te grijpen. Wanneer zijn bewustzijn hem veroorlooft de bestaande redelijkheid in de wereld na te denken, begint hij te menen dat die redelijkheid door zijn denken eerst is ontstaan. De mens als redelijk denkend wezen kan volmaakt onredelijk zijn, wanneer hij zichzelf niet voortdurend toetst aan de buiten hem en onafhankelijk van hem bestaande redelijkheid. Maar al moge hij in denken en handelingen onredelijk zijn, onzinnig of zinloos is geen enkel gebeuren, want het is steeds gericht op zeker doel (waarbij de waardeering voor dit doel natuurlijk geheel buiten bespreking blijft).

Al neemt de mens in de wereldorde een zeer bijzondere plaats in, al heeft hij door zijn Ik-bewustzijn en zijn zgn. vrije wil de beschikking over veel bewegelijker en soepeler gegevens ter verwerkelijking van zijn doeleinden (welke zich hiermee overeenkomstig kunnen wijzigen); al vermag hij door die grotere bewegelijkheid zich in te denken, in te voelen, in te leven in zeer verschillende zaken buiten hem, ook in andere medemensen, toch maakt hij onveranderlijk deel uit van hogere veeleenheden, wordt hij beheerst door natuurwetten en natuurredeelijkheid, is hij evenzeer als wat dan ook ter wereld onderworpen aan causaliteit en determinatie. De mens staat niet buiten de wereldorde, maar er middenin. Zijn voornaamste eigen-

¹⁾ Voor de betekenis van het fantaserende denken en de ontwikkelingstrappen van het denken zij verwezen naar schrijvers werken „Over streven, persoonlijkheid en ideaal” (1923) en „Persoonlijkheid” (1927. Uitg. Ploegsma), waarin ook op de eeuwige waarheden in sprookjes, mythen enz. en in het Paradijsverhaal wordt gewezen.

²⁾ Hiervoor zij ook verwezen naar Rombouts „Cultuur en neurose” N. T. v. Geneesk. 1928-II blz. 4203.

aardigheid is dat hij een groter individuele speelruimte en bewegelijkheid heeft, waardoor hij zich verder van het redelijke kan verwijderen, maar het aan de andere kant ook kan leren kennen. Hij kan inzien de relativiteit van alles, dwz. het feit dat niets los staat van al het andere, dat in de gehele wereld stelselmatige groeperingen bestaan, vanaf het atoom tot de duizenden sterrenstelsels buiten ons melkwegstelsel; dat in de gehele levende natuur dezelfde beginselen zich op steeds hoger trappen verwerkelijken en dat het individuele bewustzijn daarin absoluut geen principiële verandering teweegbrengt, hoogstens een graduele; dat in de wereldgeschiedenis evenzeer als in de mensheidsgeschiedenis een zekere periodiciteit zich doet gelden, waarvoor men als symbool zou kunnen nemen de spiraal: de eeuwige wederkeer, maar op een ander niveau. Es ist eine alte Geschichte, doch bleibt sie immer neu. De vormen veranderen, maar het innerlijke blijft zichzelf gelijk, alleen zijn wij er ons vaak maar zo weinig van bewust. Waarlijk, wanneer we (om slechts een enkel voorbeeld te noemen) de in de eerste paragraaf genoemde voorstellingen van duizenden jaren her vergelijken met de uitkomsten van de allermmodernste wetenschap, dan moeten we erkennen, dat er niets nieuws onder de zon is. Het bewuste denken vermag zich een beeld te vormen van de wereldorde — welk beeld gelukkiger of ongelukkiger uit kan vallen — maar steeds dringt zich op het fundamentele feit dat ordening en organisatie er waren lang vòòr het denken erover.